

УДК 811.161.2'373.2 Наталія Жовта

МІФОНІМІЯ ЯК ОДИН ІЗ НАЙСКЛАДНІШИХ

ОБ'ЄКТІВ ОНОМАСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

ЯЗИЧНИЦЬКА ТЕОНІМІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У статті розглядається питання впливу язичництва на назвотворчу систему мови. Здійснено ономастичне дослідження міфонімів.

Ключові слова: ономастичний простір, міфонімія, теонім, язичництво.

The article describes the influence of paganism on the formation of proper nouns in the system of language. The onomastic investigation of proper nouns in myths was done.

Key words: heathen, mifonim, teonim.

Актуальність проблеми. Серед проблемних питань давньоруського ономастичного простору – співвідношення язичницького і християнського компонентів (зокрема, в антропонімії), взаємодія книжних і народнорозмовних джерел мовного контактування з Візантією, вплив східних (іранських, тюркських, монгольських) та західноєвропейських (германських, романських) мов на формування онімного (а так само апелятивного) лексичного фонду епохи Київської Русі тощо.

В.М.Топоров півстоліття тому відзначав, що свідчення слов'янської міфології, зафіксованої відповідною міфонімією, дозволяють виявити цікаві відомості з історії контактів слов'ян із іншими народами, і такі відомості незамінні для характеристики найдавнішої слов'янської культури поза межами писемної фіксації [5, с. 14]. Цінність досліджень імен міфологічних персонажів підкреслює й М.Ф.Мокшин, зазначаючи, що теонімія містить дуже важливий матеріал не тільки для ономастики, мовознавства, але й для історії релігії, особливо в питаннях її походження й еволюції, для фольклористики, археології, етнографії, сприяє дослідженню культурно-історичних зв'язків між народами та їхнього етногенезу [4, с. 329].

І.М.Железняк у праці з промовистою назвою “Ономастика і язичництво” підкреслює, що духовний світ східних слов'ян найвиразніше відбився у відомій з різних джерел релігійній системі – язичництві. Язичництво – людський досвід спілкування з природою, накопичений протягом тривалого часу. Поганський світогляд східних слов'ян віддзеркалений у мові, зокрема “в такій ємній і стійкій її частині, як ономастикон”. Згаданий язичницький ономастикон охоплює всі класи онімів. У власних назвах східних слов'ян відбито різні шари язичництва від маси духів до пантеону антропоморфних богів. Однак системного цілеспрямованого вивчення специфіки відбиття східнослов'янського язичницького світогляду у власних назвах іще не було здійснено. “Ми навіть не усвідомлюємо всієї глибини й широти проникнення язичництва в назвотворчу систему мови”. У власних назвах відбито практично всі сфери духовного (а отже, язичницького) життя народу дохристиянської епохи. Етимологічне дослідження власних назв за законами номінації певних ономастичних класів допомагає розкривати й уточнювати конкретні явища та їх атрибуцію в язичництві [1, с. 124–125].

Уважають актуальним визначення місця язичницької релігії, засвідченої передусім міфонімним матеріалом, у світогляді стародавніх слов'ян, зважаючи в першу чергу на те, що "відомості про язичницьке минуле слов'ян значною мірою носять лінгвістичний характер" [2, с. 8–9]. М.І.Зубов підтримує думку Б.О.Рибаківа про те, що значну роль у вивченні слов'янського язичництва має відіграти лінгвістика, й наголошує на актуальності розроблення лінгвістичних проблем, пов'язаних із слов'янським язичництвом. На його переконання, мовні факти, що стосуються дохристиянських вірувань слов'ян, носять найчастіше саме ономастичний характер – це передусім імена божеств (теоніми) та інша лексика, яка приєднується до них [2, с. 10]. Як підкреслює М.І.Зубов, теонімія являє собою лексику дуже давнього утворення, і розроблення питань теоніміки є дуже істотним в історичній ономастиці [2, с. 16], хоча, за словами Ю.О.Карпенка, ономастичне дослідження міфонімів перебуває ще в ембріональному стані [3, с. 8].

Постановка проблеми. Вивчаючи імена божеств і назв духів з погляду сучасного мовознавства, не слід забувати, що за лінгвістичними свідченнями прихований особливий феномен язичницького сприйняття дійсності. Міфологічний погляд на світ пов'язаний і з певним сприйняттям мовної дійсності – йдеться передусім про сприйняття слова в одному ряду з річчю й імені як невіддільного атрибута називаного. До того ж власні імена тісно пов'язані з релігійно-обрядовою діяльністю, до сфери якої раніше належали всі сторони людського життя [2, с. 23–25].

Теонім має в принципі відображати саму сутність називаного божества, його внутрішня форма виступає неначе квінтесенцією обожненого образу. Ім'я божества не може існувати у відриві від міфу, пов'язаного з цим божеством. Міф прагне пояснити теонім, обґрунтувати його внутрішню форму [2, с. 30–38]. Для підтвердження сказаного вище конкретним мовним матеріалом у позамовному – міфологічному – контексті варто згадати існування численних причинних – етіологічних – міфів народноетимологічного характеру.

Саме в цьому аспекті може становити дослідницький інтерес вивчення того, як автор художнього тексту літературно моделює, художньо реконструює язичницький міф і які функції відводить у ньому власним назвам, зокрема теонімам як розряду міфонімів (це яскраво видно на прикладі текстів С.Плачинди, де і манера опису художнього відтвореного слов'янського язичницького світу, і функції онімів у ньому нагадують художньо змодельований світ західноєвропейського, передусім давньобританського язичництва у серії фентезійних творів Дж.Р.Р.Толкієна або кельтського язичництва в циклі романів про лицаря Конана різних авторів).

У перебігу дослідження художньо змодельованих (зокрема, С.Скляренком, С.Плачиндою) язичницьких молитв, слав, побажань, заклинань, слід урахувати, що в таких текстах оніми, особливо імена божеств, посідають ключову роль. Найбільш яскраво це видно при вивченні онімії замовлянь, що містять численні язичницькі елементи. За образним узагальненням М.І.Зубова, матеріал замовлянь дає нам змогу зазирнути в ту ономастичну лабораторію, де створюються імена й найменування міфологічних постатей [2, с. 154].

Як зазначає В.М.Топоров, етимології багатьох слів міфологічного характеру, особливо міфологічних імен, є двозначними, або "слизькими", й установити точну етимологію часто зовсім не легко. Ця особливість закорінена у великому діапазоні можливостей, який мають значення слів такого типу. Окрім звичайної типології семантичних переходів або заборон, властивій природним мовам, при аналізі міфологічних імен доводиться мати справу з семантикою немовних систем – а саме міфологічних, передусім із типологією називання елементів міфологічної системи. Урахування семантичних особливостей названого немовного рівня допомагало б установити низку нових етимологій, які не можна було відкрити в межах виключно мовного рівня, й піддати сумніву

деякі етимології, які вважали беззаперечними [5, с. 11]. Як відомо, спроби М.Я.Марра і в новітній час М.М.Маковського досліджувати семантику лексем і окремих коренів із міфологічним значенням, їхні зв'язки й семантичні зсуви не мали успіху через явний вихід цих дослідників за межі точної лінгвістичної процедури і широке вдавання до неперевірюваних суб'єктивних побудов. Подібним шляхом нерідко йде й творча думка письменника – автора історичного роману, який, спираючись на власні уявлення й асоціації й маючи право на художній домисел, художнє моделювання дійсності, витворює власні етимології й міфологічно їх осмислює. Сказане характерне особливо для творчості С.П.Плачинди. Так, показовим є видання художнього циклу письменника (з підзаголовком “Повісті, оповідання”) “Київські фрески” [КФ]: з одного боку, рецензентами видання виступають провідні українські історики – член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук Ф.П.Шевченко, доктор історичних наук В.М.Даниленко (чільний тогочасний фахівець з археології й дописемної історії України) і кандидат історичних наук (пізніше – доктор і академік НАН України) В.А.Смолій [КФ, с. 4]. Автор посилається на наукові консультації з академіком Б.О.Рибаківим та іншими відомими істориками – докторами історичних наук Г.Г.Мезенцевою, І.Г.Шовкоплясом, наводить перелік основної наукової літератури, яку він використовував [КФ, с. 308–309]. З другого боку, до зазначеного видання доданий “Короткий словник слов'янської міфології” [КФ, с. 285–307], що його можна розглядати скоріше як художню авторську модель письменника, ніж як здійснене відповідно до класичних вимог наукове дослідження: “Дажбог у III–II століттях до н. е. міг бути богом Сонця, та вже у II столітті н.е. він “передає” свої функції Хорсові, а сам “доглядає” ліси й пасовиська на землі, “навчає” слов'ян садівництву, стає богом родючості тощо. Так само й Сварог: до нової ери він бог неба і сонця, а вже в античності (III–V ст. н.е.) – бог ковальства” [КФ, с. 285]. За відсутністю аналізу писемних джерел, етимологічних, археологічних, етнографічних та інших матеріалів тут може йтися лише про письменницьке художнє уявлення про дійсність.

Вторинній, дослідницькій міфологізації лексики сприяє наявність у деяких її елементів “множинної етимології” (термін румунського лінгвіста А.Граура), тобто водночас двох або навіть більше джерел форми й семантики слова. Так, щодо одного з ключових слов'янських демонізмів – чорт – М.І.Зубов вважає за необхідне констатувати, що ті етимології, які виводили аналізоване слово неодмінно тільки з однієї лексеми, неминуче потрапляли у принципово нерозв'язну суперечність [2, с. 151]. Сказане може стосуватися й багатьох інших слів міфологічної семантики, як апелятивів, так і онімів.

М.І.Зубовим сформульовано цілу програму лінгвістичного й екстралінгвістичного (загалом комплексного) дослідження слов'янського язичництва, що включає з'ясування 1) кількісного складу пантеону слов'ян і відповідних теонімів, 2) якісних характеристик язичництва та 3) іншомовного внеску до слов'янської теонімії [2, с. 99]. Хоча від часу дослідження М.І.Зубова минуло майже три десятиліття, така наукова програма не реалізована й досі.

Серед усіх груп ономастичної лексики теонімія найтісніше пов'язана з антропонімією [2, с. 40], і слов'янські теоніми, на думку польського лінгвіста С.Роспонта, неможливо аналізувати у відриві від антропонімів.

В.П.Шульгач підкреслює, що важливим джерелом вивчення слов'янського язичництва виступає мікротопонімія, яка “законсервувала і зберегла протягом століть назви дрібних культових об'єктів, які не знайшли відображення в широко відомих писемних пам'ятках” [7, с. 166]. Зрозуміло, що мікротопонімія могла меншою мірою потрапляти до уваги християнських борців проти залишків язичницької ідеології.

На ще більшу роль залишків язичницької ідеології в антропонімії вказує П.П.Чучка. “Поганська спадщина в антропонімії українців настільки багата, що нині, через тисячу років після введення християнства на Русь, мабуть, доцільніше було б говорити не про сліди язичництва в сучасній чи в давній антропосистемі українців, а легше було б зібрати докупи і прокоментувати все те, що полишило після себе християнство разом із державною адміністрацією на потужному фоні давньої слов’янської самобутньої антропонімії”. Дослідник зазначає, що масове видалення з офіційного, а згодом і побутового вжитку кількох тисяч (виділено нами. – Авт.) язичницьких імен давніх слов’ян і запровадження на їх місце кількох сотень імен візантійсько-християнського календаря є чи не єдиною перемогою православної церкви в її антропонімічній діяльності на Русі [7, с. 176–177].

Таким чином, різноманітні залишки багатовікової язичницької традиції як головного компонента давньоукраїнського світогляду, ідеології (починаючи ще з періодів, що передували створенню Київської Русі як централізованої держави) віддзеркалюються в українській мові, зокрема її ономастиконі. Система онімної й апелятивної лексики міфологічної тематики виступає виразником символіки духовної культури й, відповідно, винятково цінним джерелом для реконструкції світу ідей Київської Русі (пор., серед інших, новітні праці В.В.Колесова, які репрезентують історико-етимологічний, етнолінгвістичний та лінгвокультурологічний підходи до давньоруської лексики). Теоретичні та практичні підсумки дослідження цього матеріалу становлять основу для вивчення онімного простору художніх творів на історичну тематику.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КФ – Плачинда С.П. Київські фрески. – К.: Молодь, 1982. – 312 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Желєзняк І.М. Ономастика і язичництво // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І.М.Желєзняк. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 124–138.
2. Зубов Н.И. Древнерусская теонимия: проблема собственного и нарицательного: Дисс. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1982. – 212 с.
3. Карпенко Ю.О. Про критерії поділу власних і загальних назв // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К.: Наукова думка, 1974. – Вип. 10. –С. 3–10.
4. Мокшин Н.Ф. О мордовской и марийской теонимии // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. – М.: Наука, 1970. – С. 329–334.
5. Топоров В.Н. Фрагмент славянской мифологии // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1961.– № 30. – С. 14–32.
6. Чучка П.П. Сліди язичництва в антропонімії українців Карпатського регіону // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І.М.Желєзняк. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 176–183.
7. Шульгач В.П. Сліди слов’янської теонімії в мікротопонімії Волині // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І.М.Желєзняк. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 166–176.